

ƏLİYEVƏ LALƏ AĞAMIRZƏ QIZI
Bakı Dövlət Universiteti
Tarix elmləri namizədi
e-mail: lale_agamirze@yahoo.com

**AZƏRBAYCAN XALQININ ETNIK IDENTİFİKASIYASINDA
 “UMMA” ANLAYIŞININ YERİ**

açar sözlər: Azərbaycan, etnos, etnogenez, din, islam, etnik, konfessional proseslər

tagged words: Azerbaijan, ethnos, ethnogenesis, religion, ethnic, religious processes

ключевые слова: Азербайджан, этнос, этногенезис, этно-конфессиональные процессы

Xilafət dövrünün xalqımızın tarixində qoyduğu mühüm iz - yeni dinin, islamın ölkəmizdə yayılması və möhkəmlənməsi digər dinlərin sıxışdırılmasına gətirib çıxardı. Professor S.S.Əliyərli yazır ki, Azərbaycandakı etnik proseslərin gedişində, bütünlüklə xalqın yaranmasında bu, çox əhəmiyyətli bir yenilik oldu. Ölkənin başlıca iki toplumu: xaçpərəst alban və büt-pərəst hun toplumu arasında kilsə qanunlarının yaratdığı mənəvi-əxlaqi çəpər aradan görünürdü. İcmaarası münasibətlər yeni tarixi məzmun qazandı. Dini qanunların qoyduğu yasağın aradan götürülməsi, icmaarası, ikitərəfli niğahların qanunlaşması vahid islam dininin yayılması şəraitində yaxın yüz il içərisində ümumxalq davranışı yaratdı. Ölkə öz etnomədəni tarixinin yeni çağına keçdi. [1,186]. Maraqlıdır ki, ərəblərin köçürmə siyasəti nəticəsində hazırda ərəb ölkəsi olan, lakin ərəb istilasınadək digər tamamilə fərqli etnik mənşəli xalqların vətəni olan bir çox ərəzilər kəskin etnik dəyişikliklə məruz qaldı, ərəbləşdi. Azərbaycanda bu proses alınmadı, əksinə köçürülən ərəblər sonralar türkləşdi. Akademik Z.Bünyadovun bu məsələ üzərində apardığı tədqiqatlar bu nəticəyə gəlməyə imkan verir, belə ki, o, Azərbaycana köçürülən ərəb tayfalarından, köçürülmənin səbəblərindən və onun nəticələrindən ətraflı bəhs etmişdir.[3,162-174]. Bu mövzu Balazuri tərəfindən belə işıqlandırılmışdır: “Ərəblər Azərbaycana tutduqdan sonra iki mahaldan [Kufə və Bəsrədən] və Suriyadan ərəb tayfaları oraya getdilər və onlardan hər biri bacardığı qədər [torpaq] tutdu. Bəziləri isə ərəb olmayanların [əcəmlərin] torpağını satın alırdılar. Bundan əlavə, kəndləri qorumağı onlara həvalə etdilər, beləliklə də, həmin kəndlərin əhalisi onların qulluqçusu oldu”. [7, 329]. Köçürmə siyasəti Azərbaycan əhalisinin etno-lingvistik baxımdan dəyişmədi. Azərbaycan və Arranın türkləşməsi prosesi, ərəblər siyasi səhnəyə çıxmazdan çox əvvəl, hələ Sasanilər imperiyası daxilində başlamışdı. Ərəblərin Azərbaycana istila edib burada məskən salmaları əvvəllərdə bu prosesi dayandırdı, lakin az sonra ərəblərlə türklərin assimilyasiyasının başlanması bu prosesi sürətləndirdi; həm də o dərəcədə ki, cəmi yüz ildən sonra bu proses çox geniş vüsət aldı.[3,174]. Burada qeyd etmək lazımdır ki, həmin tayfaların ölkəmizdə məskən salması dilin köklü surətdə dəyişməsinə səbəb olmasa da, dilimizin leksikasındakı çoxsaylı ərəb söz və ifadələrini, yəqin ki, yalnız mədəni, siyasi, elmi təmasın nəticəsi deyil, həm də bu tayfalarla bağlamaq olar. Eyni zamanda onlar əhalinin antropoloji xüsusiyyətlərində müəyyən iz buraxmışlar. Məlumdur ki, Strabon ölkəmizin qədim sakinləri olan albanları təsvir edərkən onların hündürboylu, sarışın, gözlərinin rənginin açıq olduğunu yazmışdı.[8,XI,4]. Həzırda biz ölkə əhalisinin daha çox qarasaçlı, qaragözlü olduğunu görürük. Şübhəsiz ki, bu Azərbaycan ərazisinə sonralar axın etmiş əhali ilə qarışma nəticəsində baş vermişdir. Təbiət elmlərindən bizə qara rəngin dominant rol oynaması məlumdur. Görünür ki, saç və dərisinin rəngi tünd olan ərəb tayfaları və eləcə

Tarix və onun problemləri, № 3 2011

də, digər etnik ünsürlərlə qarışma xalqımızın antropoloji xüsusiyyətlərində dəyişikliyə gətirib çıxarmışdır.

Demək, Azərbaycanda etnik amillə yanaşı, din- islam dini Azərbaycan xalqının yaranmasında həlledici rol oynayan amillərdən biri olmuşdur. Vahid etnosun yaranmasını təsbit edən amillərdən bəhs edən ingilis alimi Entoni Smit aşağıdakı əlamətləri əsas götürərək yazır ki, xüsusi ad, yəni etnik identifikasiya, ümumi əcdad haqqında mif, ümumi yaddaş, mədəni fərqlilik, ana vətənlə bağlılıq **ethnie**, yəni millətdən öncəki etnik birliyə aid əlamətlərdir.[2,13]. Etnosun yaranması ilə paralel qədim və orta əsrlərdə milli identifikasiya, başqa sözlə, milli özünüdərkini meydana gəlməsini iddia etmək gülünc olardı. Harvard Universitetinin türk kökənli professoru Cemal Kafadar yazır ki, o zamanlar "türk" və ya "xorvat", "alman" və ya "yapon" olmaqla bizim indiki olduğumuz qədər məşğul deyildilər. Günümüzün dünyəviləşmiş (sekyular) toplumlarından fərqli olaraq onlar "müsəlman" və ya "xristian" olmaqla daha çox maraqlanırdılar, amma bu da zənn edildiyi dərəcədə deyildi. [5,20]

Məlumdur ki, islam dünyasında bütün müsəlmanlar ümumi bir anlayış- "umma" termini ilə ifadə edilməkdədir. Bu anlayışın meydana çıxması isə hələ Məhəmməd peyğəmbər zamanına gedib çıxır. Mədinəyə hicrətindən sonra o, burada **umma**- xüsusi bir cəmiyyət yaradır ki, burada ümumi davranış standartı və idarəetmənin əsas prinsipləri üzrə razılıq onun üzvlərini birləşdirirdi. Peyğəmbərin yerli əhali ilə ilkin razılaşmasında bütün Mədinə əhalisi, hətta müsəlman olmayanlar da umma sayılırdı. Lakin onun hakimiyyətinin son dövrlərində termin yalnız islamın beş əsas sütunlarını qəbul edən müsəlmanlarla məhdudlaşır. [4,15]. Peyğəmbərin vəfatından çox keçmədən onun xəlifələrinin zamanında ərəblər Bizans və Sasani imperiyası üzərinə yürüslərə başlayır və geniş əraziləri işğal edərək Xilafət adlanan teokratik imperiya yarada bilirlər. Xilafətin tərkibinə daxil olan xalqlar etnik kök etibarilə müxtəlif dil ailələrinə məxsus olmalarına baxmayaraq eyni dinin damı altında birləşir və etnik, mədəni, tarixi inkişaf fərqlərinə baxmayaraq eyni ad- "umma" adını daşımağa başlayırlar.

Umma, yaxud Azərbaycanda daha çox işlədilən şəkildə desək, müsəlman ümməti nə dərəcədə vahid idi? Etnik baxımdan son dərəcədə rəngarəng olan Xilafəti bir arada tutmaq üçün bu identifikasiya çox mühüm rol oynaya bilərdi. Lakin hələ xilafət dövründə artıq islamı qəbul etmiş qeyri-ərəbləri ifadə etmək üçün "mövla" termini mövcud idi. Üstəlik son nəticədə ərəblər özləri belə müxtəlif səbəblərdən, siyasi və ya traybalizmə xas münaqişələr ucundan vahid biliyi ifadə etməyən bir hala düşmüşlər. Burada Hindistanın cənubunda yaşayan tamil xalq mahnısının bir bəndini vermək yerinə düşərdi:

India is our motherland

İslam is our way of life

Only Tamil is our language.[6;3]

Burada ifadə edilən fikri, düşünürəm ki, müsəlman xalqlarından hər birinə aid etmək olar, o cümlədən Azərbaycan xalqına da. Belə ki, Azərbaycan vətənimizdir, İslam həyat tərzimizdir, dilimiz Azərbaycan türkcəsidir.

Azərbaycan xalqının etnik identifikasiyasına gəlincə, məlumdur ki, ötən əsrlərdə qonşularımız, məsələn ruslar xalqımızı "müsəlman" adlandırmışlar. Məsələn, Rusiya imperiyasının bir sıra sənədlərində "ali müsəlman silki" dedikdə Azərbaycan ruhanilərini deyil, xan, bəy və ağaları nəzərdə tuturdular. Bununla belə, bu terminin "umma" anlayışı ilə əlaqəsi yox idi, əks halda, Rusiya imperiyasındakı digər müsəlmanlarla xalqımızı ayırmaq kimi bir problem yaranardı. Ruslar türk xalqlarını adətən tatar adlandıırırdılar. Belə ki, XVI əsrdən ruslar işğal etdikləri bütün türk xalqlarını məhz belə ifadə edirdilər. Lakin Azərbaycan əhalisini "tatar" termini ilə yanaşı və daha çox "müsəlman" adlandırmaq daha geniş şəkildə müxtəlif sənədlərdə öz əksini tapmışdır.

Tarix və onun problemləri, № 3 2011

Beləliklə, "umma" anlayışının daha çox formal bir termin olması, yalnız müəyyən siyasi proseslərə təsir üçün işlədilən ifadə olması nəticəsinə gəlirik.

ƏDƏBİYYAT:

1. Azərbaycan tarixi. Uzaq keçmişdən 1870-ci ilədək. Prof S.S.Əliyarlının redaktəsi ilə. Bakı, 1996
2. Anthony Smith. Nationalism. Oxford, 2003
3. Bünyadov Z.M. Azərbaycan VII-IX əsrlərdə. Bakı, 2007
4. F. Donner. "Muhammad and the Caliphate: Political History of the Islamic Empire up to the Mongol Conquest," in J. Esposito (ed.), *The Oxford History of Islam* (Oxford: Oxford University Press, 1999), 1-62
5. Kafadar C. Kim var imiş biz burada yoğ iken. İstanbul, 2009
6. Narayanan V. Religious vocabulary and regional identity. A Study of the Tamil *Cirappuranam*. Oxford: Oxford University Press, 2002, 3
7. Al-Balazoury. Futuh al-buldan. Leiden, 1994
8. Страбон. География. Москва, 1964

ALİYEVA LALA AGHAMİRZE
PhD in history

The notion of "umma" in the ethnic identity of Azerbaijanis

This article is dedicated to the role of Islam in the process of formation of ethnic identity in Azerbaijan. Here is given the example of Azerbaijani nation and considered the influence of religion to the ethnic processes. Religious diversity of the country in pre-Islamic period had prevented merging of Turkic tribes as a part of common ethnos. Azerbaijan communities of all three scriptural religions- Christianity, Idolatry and Zoroastrianism- were surrounded by Islam and the most of them accepted new religion. Caliphate's migration policy of Arabian tribes didn't result arabisation of Azerbaijani tribes. After acceptance of Islam in both parts of Azerbaijan all conditions for formation of the ethnos were completed. Spreading Islam was one of the necessary factors for the common ethno psychological consciousness. In the other hand, as known all Muslim people recognized under the notion "umma". But our research shows that the national identity of Azerbaijanis formed under influence of turkism. This notion for all Muslim world puts together different nations with diverse origin and languages.

АЛИЕВА ЛАЛА АГАМИРЗЕ
Кандидат исторических наук

Термин «умма» в этнической идентификации Азербайджанского народа

Статья посвящена роле ислама в процессе формирования этнической идентификации Азербайджанского народа. Здесь Азербайджанский народ рассматривается как пример влияния религии на этнические процессы. Религиозное разнообразие страны в предисламский период предотвратило слияние Тюркских племен как часть общего ethnos. Сообщества Азербайджана всех трех монотеистических религий - христианство, идолопоклонство и зороастризм - были окружены исламом, и большинство из них приняло новую религию. Политика переселения халифатом арабских племен не завершилось арабизацией азербайджанских племен. После принятия ислама в обеих частях Азербайджана появились все условия для формирования этноса. Распространение ислама было одним из необходимых факторов для общего этно-

Tarix və onun problemləri, № 3 2011

психологического сознания. С другой стороны, как известно, все мусульмане объединяются под понятием "умма". Но наше исследование показывает, что национальная специфика азербайджанцев сформировалась под влиянием тюркизма. Понятие "умма" для всего мусульманского мира включает различные нации с разнообразным происхождением и языками.

Rəyçilər: dos. B.Ş.Şabiyev, t.e.d. İ.M.Məmmədov

Bakı Dövlət Universitetinin «Tarix» fakültəsinin Qədim və orta əsrlər kafedrasının 12 sentyabr 2011-ci il tarixli iclasının qərarı ilə çapa məsləhət görülmüşdür (protokol № 01)